

izvleček

Gradišča so praviloma utrjena naselja postavljena na vzpetinah. Odlikujejo jih veliki kamniti nasipi, ki v sebi skrivajo skrbno zgrajena obzidja v tehniki suhega zidu; lahko pa so naselbine utrjene tudi z zemljenimi okopi v kombinaciji z lesenimi palisadami. Gradišča predstavljajo v razgibanem slovenskem svetu že od bakrene dobe dalje odseve specifične prazgodovinske poselitve. Osrednje obdobje njihovega pojava je starejša železna doba. Spomin na časovno oddaljeno poselitev se zrcali v toponimu Gradišče in njegovih izpeljankah, pa tudi v številnih cerkvah postavljenih pogosto prav na vrh vzpetin, na kateri je prazgodovinsko gradišče. Opuščanje in zaraščanje nekoč obdelanih površin spreminja okope, obzidja ter notranjost naselbin v trnova groblja ter s ponekod pretirano gradnjo skupaj brišeta podobo, ki je bila še pred slabim stoletjem sestavni del slovenskega podeželja.

abstract

Hillforts are generally fortified settlements situated on hilltops. They are characterised by large stone earthworks containing carefully built walls in drywall technique; they can also be settlements fortified with earthen entrenchments in combination with wooden palisades. Since the Copper Age hillforts have represented a reflection of specific prehistoric settlement in the varied Slovenian landscape. The main period of their existence is the Early Iron Age. The memory of a distant settlement is mirrored in the Slovene toponym Gradišče and its derivatives, but also in the numerous churches often erected on hilltops with a proven prehistoric hillfort. The abandonment and overgrowth of the formerly worked surfaces are changing the entrenchments, walls and interiors of the settlements into debris, and together with excessive construction in some areas erasing the image that was a component part of Slovenian countryside less than a century ago.

ključne besede

gradišča, prazgodovinska obzidja, kulturna krajina; grajeno okolje

key words

hillforts, prehistoric walls, cultural landscape, built environment

Gradišče (angleško hillfort, italijansko castelliere, hrvaško gradina, češko, slovaško hradište, nemško Ringwall, Burgwall) je oznaka za vzpetino z očitnimi sledovi poselitve z obrabnimi strukturami in hkrati terminus technicus s katerim arheologija označuje utrjene prazgodovinske naselbine (sl. 1).¹

V pokrajini so gradišča prepoznavna po kamnitih nasipih, zemljenih okopih, redkeje jarkih, mnogokrat tudi močno zatravljena in zaraščena, da jih lahko opazi le izurjeno oko. Običajno so zgrajena na markantnih točkah, ki so zagotavljala otežen dostop, dobro varovanje in nadzor nad okolico. Na območju Slovenije so se gradišča razvijala v skladu z lokalnimi zemljepisnimi danostmi – reliefom in razpoložljivimi surovinami, za postavitev hiš so izkoriščene naravne terase ali pa narejene umetne, tudi sam vrh je lahko izravnal. Že po videzu in gradbenem materialu lahko ločimo gradišča zgrajena na flišnih tleh v Istri, od tistih na kamnitem Notranjskem in Krasu, od gradišč na kraško-illovatem področju Dolenjske, ali od štajerskih gradišč z zemljenimi okopi.

Pogostnost slovenskega toponima Gradišče, njegovih izpeljank Grad, Graček, Gradec, Zagradec, na Krasu in v Istri tudi Kaštelir, ter njegovih sopomenk Griže, Cvinger ali Obroba, nam izpričuje poselitveno sliko zgodnjega srednjega veka ob naselitvi naših slovenskih prednikov. Odseve daljne preteklosti nekdanjega življenja na gradiščih je okoliško prebivalstvo zaznamovalo tudi s postavitvijo manjših romarskih cerkva na sam vrh številnih gradišč, posvečenih predvsem sv. Marjeti in sv. Magdaleni, ter s tem ustvarilo današnjo podobo kulturne krajine na Slovenskem (sl. 3: 2; Guštin 1999, 70, 71).²

Znanstvene raziskave gradišč na Kranjskem segajo v prvo pol. 19. stoletja. Gradišče v Stični je že leta 1809 opisal in skiciral Valentin Vodnik. Natančen Stratilov izris istega gradišča je iz leta 1824, Morlotov načrt Ajdovskega gradca pa iz leta 1850.

Hitzingerjev opis gradišč na Pivškem 1867 (primerjaj sl. 2) pa je prvi poskus zgodovinskega tolmačenja tovrstne poselitve določene regije (Dular 1992).

Leta 1876 je Alfons Müllner s pomočjo anketnih listov, razdeljenih po šolah in farah Kranjske in Štajerske, zbiral podatke tudi o prazgodovinskih gradiščih in nekaj let kasneje objavil tudi pregledno skico gradišč med Pivko in Ilirsko Bistrico (sl. 2). Hkrati so bile prazgodovinske naselbine vključene v raziskave novoustanovljene Prazgodovinske komisije pri dunajski akademiji znanosti, ki sta jih družno izvajala kustosa kranjskega deželnega in dunajskega dvornega muzeja, Karel Dežman in Ferdinand Hochstetter.³

Prvi, ki je posebej opozoril na prazgodovinska gradišča v Istri, je bil Richard F. Burton, britanski konzul v Trstu, ki je leta 1874 objavil *Notes on the Castellieri or Prehistoric Ruins of the Istrian Peninsula*.⁴ Za ta prostor pa je ključno monografsko delo Carla Marchesettija iz leta 1903, *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, v katerem je opisal preko 350 gradišč z območja Primorske, Krasa in Istre.

Drugo obdobje raziskav gradišč pripisujemo Walterju Schmidu, ki je med leti 1911 in 1942 raziskoval na številnih gradiščih širom Slovenije, prav njemu pa se imamo zahvaliti tudi za številne tlorise hiš in njihovo interpretacijo.⁵

Po zatišju dobrih dveh desetletij je raziskavam gradišč dal pospešek leta 1967 mednarodni projekt Staneta Gabrovca na Cvingerju pri Stični, ki je obenem zakoličil sodobno metodologijo za raziskavo gradišč v 70. in 80. letih 20. stol.⁶ Rezultat je dobro poznavanje obrambnih konstrukcij "stiškega tipa" (Gabrovec 1977; 1994, 158-165), deloma tudi notranjosti naselij in prvi pregled o položaju in legi gradišč, o vrsti obzidij in konstrukcijah vhoda na Slovenskem.⁷

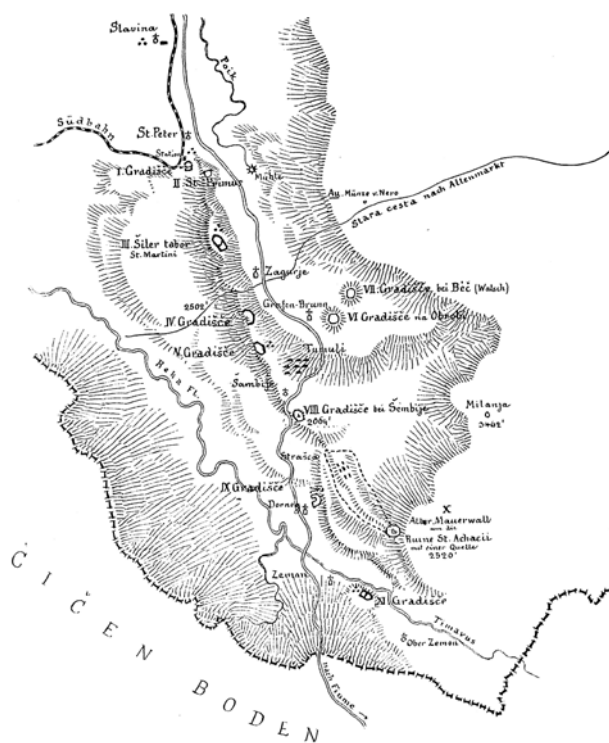
Slika 1: Sv. Ambrož nad Trsteljem, ruševine mogočnega obrambnega zidu z dobro prepoznavnim zunanjim oz. notranjim licem obzidja; v ospredju univ. prof. Jože Kastelic, dolgoletni ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani ob topografiji kraških gradišč Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (foto B. Slapšak, ok. leta 1973).

Figure 1: Sv. Ambrož above Trstelj, ruins of a large-scale defence wall with well visible interior and exterior wall fronts; in the foreground Prof. Jože Kastelic, long-time headmaster of the National museum in Ljubljana during a topography of karstic hillforts conducted by the Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana (photo Božidar Slapšak, around 1973).

V to obdobje sodi veliko zaščitno izkopavanje na Mostu na Soči z izrednimi rezultati za strukturo naselja in vpogled v izdelavo prazgodovinskih hiš, kakor tudi rezultati raziskave gradišča Slivje na tržaškem Krasu (Stacul 1972), kjer smo prvič dobili model kraške prazgodovinske utrjene nasebine, kar je ponovno obudilo zanimanje za delo C. Marchesettija ter ponovno sistematične raziskave gradišča na Cattinari in Jelerjih.⁸

Odločen napredek v razumevanju gradišč je po letu 1987 predstavljal projekt Janeza Dularja *Utrjene prazgodovinske nasebine na Dolenjskem*. Sistematično je posnel topografijo skoraj 60 gradišč s pripadajočimi grobišči in z raziskavo z eno sondo preko obzidja, ki je segala deloma v notranjost, pridobil presenetljive rezultate. Izkazalo se je, da je treba do tedaj veljaven splošni pojav (železnodobnega) utrjenega gradišča na vzpetini v osrednji in jugovzhodni Sloveniji razvrstiti v različna časovna obdobja, in da so nekatera utrjena z obzidji zgrajenimi v tehniki suhega zidu, v posebnih obdobjih le z zemljeni okopi, okopi iz lesenega opaža in vmes nabite ilovice, za nekatere nasebine na vzpetini pa se je izkazalo, da sploh niso bile utrjene.

V 90. letih 20. stol. je prišlo tudi po zaslugi spomeniškega varstva do zaščitnih izkopavanj na Krasu in na Notranjskem: npr. Famlje-Graček, Štanjel, Šilentabor, Tomaj in Škocjan, ki pa so zaradi omejenega obsega le deloma dala nova spoznanja. Do odločnega premika v razumevanju gradnje kamnitih obzidij na Krasu je prispevala sistematična raziskava "gomile" na Ostrem vrhu pri Štanjelu, ki se je izkazala za dobro ohranjen prazgodovinski utrdbeni stolp (sl. 8).⁹

Slika 2: Alfonz Müllner, topografska predstavitev prazgodovinskih gradišč v dolini zgornje Pivke in Reke (1890, Abb. 2).

Figure 2: Alfonz Müllner, topographic presentation of prehistoric hillforts in the upper Pivka and Reka river valleys (1890, Abb. 2).

Z vstopom računalniške tehnologije in novih modelov ugotavljanja prazgodovinskih skupnosti pa se je odprlo tudi novo obdobje, ki s pomočjo GIS-a in podatkov o legah, velikosti in osončenju, omogoča številne metodološke modele razumevanja gospodarskega in strateškega delovanja kraških gradišč.¹⁰

Oblike gradišč

Potek kamnitega obzidja ali zemljenega okopa je prilagojen morfološkim značilnostim vzpetine in je pogosto navezan na prepadne stene. Terenu primerno so bili opremljeni dostopi ter tudi izvedbe vhodov v nasebino. Že v samem začetku ali pa sčasoma so bili izgrajeni pomožni okopi ali notranji prezidi za okrepitev obrambe, da bi ustvarili boljše zavarovane površine za živino ali pa poudarili posebna območja (akropole) za izvajanje kulturnih praks ali položaj rodovnega prvaka. Običajno so gradišča locirana na vrhovih vzpetin, na grebenih ali naravnih platojih, dvignjenih nad okolico. Le izjemoma so bila gradišča zgrajena v nižini, kot npr. v Ormožu z visokim okopom iz pozne bronaste dobe ali Sveto pri Komnu in Debela griža pri Volčjem gradu (sl. 9).

Gradišča z mogočnimi obzidji zgrajenimi v tehniki suhega zidu, z izrazito vrsto večjih kamnov zunanjega in notranjega lica zidu (sl. 1:1; 3; 4; 6; 7), nam že od daleč v krajini jasno kažejo značilno gradnjo, ki uporablja kamen kot osnovni material. Sočasne nasebine, zgrajene na vzpetinah v osrčju in severovzhodu Slovenije, so sicer prav tako obdana s kamnitimi obzidji, vendar so v dolinskem okolju obzidja zaradi težje dostopnega in slabšega kamna dopolnjena z ilovico, pogosto podprta z mogočnimi zemljenimi nasipi in utrjena z lesenimi oporniki in predvsem s časom zlita z okolico.

Tudi po velikosti so si gradišča različna, od izrazito majhnih z manj kot hektarjem površine, do velikih s kilometrskim obsegom

Slika 3: 1– Sv. Katarina nad Jelšanami, primer ruševine prazgodovinskega obzidja na notranjsko-kraškem svetu (foto M. Guštin 2009); 2 – Libna nad Krškimi, primer zatravljenega prazgodovinskega okopa ali obzidja v osrednji in vzhodni Sloveniji s pogledom na cerkev sv. Marjete na najvišji točki gradišča (foto M. Guštin 1975).

in površino več hektarjev. Jasno je, da so bila slednja (npr. Stična, Magdalenska Gora, idr.) večja središča, sedeži lokalnih in regionalnih elit. Večinoma pa si lahko gradišča predstavljamo kot naselja z nekaj kmečkimi gospodarstvi, v nekaterih primerih tudi z rokodelskimi obrati (predvsem kovačnice, pa tudi npr. topilne peči za železo pri gradišču Dolenje Toplice). Najmanjša, prav tako obdana z zidom v suhozidni tehniki, so služila kot obori za živino ali kot ograde za ohranitev humusne plasti pred erozijo.

Raziskave gradišč so bile večinoma osredotočene na okope, obzidja, tj. obrambne konstrukcije, medtem ko je notranjost naselbin razmeroma slabo poznana. Notranjo strukturo železnodobne naselbine je praviloma sestavljalo več lesenih hiš, pomožni gospodarski objekti in obori za živino. Hiše so bile povečini eno ali dvoprostorne z notranjim ognjiščem. Zgrajene so bile iz dveh osnovnih sestavin: kamnitega temelja in lesene konstrukcije iz brun ali plohov s polnilom ali ometom iz ilovice.¹¹ Med najboljše ohranjene in tudi sodobno raziskane naselbine sodi Most na Soči, ki je bila s Sočo in Idrijco ter strmimi pobočji Senice že naravno dobro zavarovana. Ohranjenost 35 stavbnih objektov iz bronaste in železne dobe je bila izredno kakovostna in omogoča razumevanje takratne stavbarske ravni in standardov življenja, značilnega za alpsko in predalpska območja.¹²

Za naše današnje razumevanje je večina železnodobnih gradišč odraz takratnega načina življenja, tako širše skupnosti že omenjenih centrov, kot tudi manjših skupnosti, ki so imele na

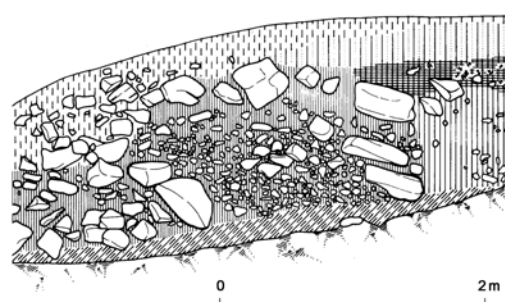
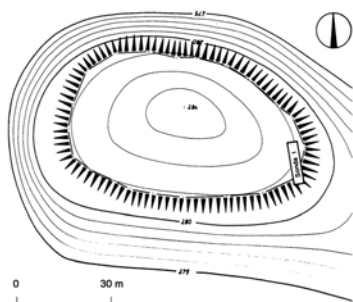
Figure 3: 1– Sv. Katarina above Jelšane, example of ruinous prehistoric wall in the regions of Notranjska and Kras (photo M. Guštin 2009); 2 – Libna above Krško, example of overgrown prehistoric entrenchment or wall in central and eastern Slovenia with view of the St. Margaret (sv. Marjeta) church at the highest point of the hillfort (photo M. Guštin 1975).

pobočjih pod obzidjem in na bližnjih ravninah svoje živinorejsko in kmetijsko-gospodarsko zaledje. Na pobočju pod obzidjem ali preko reke, potoka je bil tudi prostor za pokopavanje, ki ga posebno na Dolenjskem in v Posavju predstavljajo mogočna rodovno-družinska gomilna grobišča. Utrjena z visokim obzidjem na naravnih strmih pobočjih so gradišča pod vplivom razvitega sredozemskega sveta odražala način življenja, ki je v tedanjih družbenih razmerah narekoval utrjeno obliko naselja. Mogočna obzidja so zamejevala prostor v katerem se je odvijalo življenje skupnosti, obenem pa so služila za varnost prebivalcev in živine pred sovražnostmi ljudi in divjih zveri.

Struktura in kronologija obzidij ter okopov na gradiščih

Sistematične raziskave na Dolenjskem so razkrile, da sta konec mlajše kamene dobe in bakrena doba zastopani na kar nekaj vzpetinah. V primerih Starega gradu nad Seli pri Šumberku, Gradca pri Mirni na Dolenjskem in Spahe na Kočevskem so bila naselja iz tega obdobja obdana z obzidjem in tako lahko prvič v zgodovini tega prostora govorimo o gradiščih. Na terenu je bilo obzidje vidno kot okop ali ježa in postavljeno tako, da se je prilegalo poteku pobočja. Obzidje je bilo zgrajeno iz kamnov apnenca v tehniki suhega zidu, tako da so bili za zunanje, deloma tudi notranje lice izbrani večji kamni, notranjost pa je bila zapolnjena z manjšimi lomljenci ter zemljenim polnilom (sl. 4).¹³

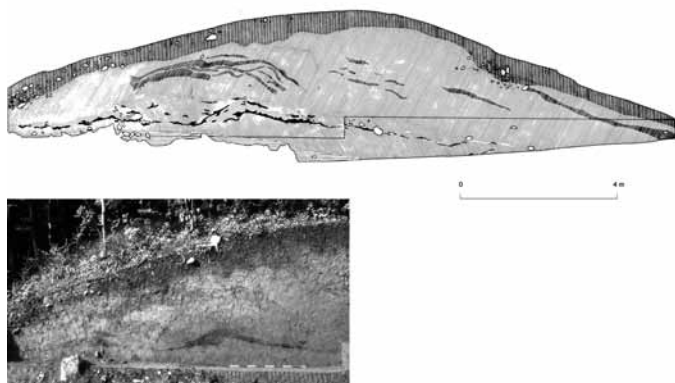
Za zgodnjo in razvito bronasto dobo na Slovenskem še nimamo

Slika 4: Gradec nad Mirno, primer bakrenodobnega obzidja – ok. 3200 pr.n.š. – v času odkrivanja (po Dular et al. 1991, sl. 25, 27, Pril. 2).

Figure 4: Gradec above Mirna, example of a Copper Age wall – approx. 3200 BC – at time of discovery (after Dular et al. 1991, sl. 25, 27, Pril. 2).

dokazanega obstoja obzidij ali okopov, čeprav jih po zgledu istrskih gradin in nekaterih gradišč na bližnjem tržaškem Krasu ter najdbah kaštelirske keramike moramo pričakovati vsaj na slovenski obali in Krasu. Je pa Dularjev projekt pokazal na vrsto naselbin "gradišč" pozne bronaste dobe na vzpetinah Dolenjske, ki pa v tem obdobju kot kažejo dosedanje raziskave le niso bile utrjene.¹⁴

Slika 5: Libna nad Krškim, zemljeni utrbeni okopi, zgrajeni s pomočjo lesenih opažev (po M. Guštin 1976, Pril. 1; foto M. Guštin 1976).

Figure 5: Libna above Krško, fortified earthen entrenchments constructed with wooden panelling (after M. Guštin 1976, Pril. 1; photo M. Guštin 1976).

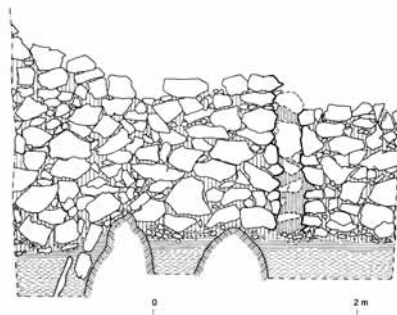
Do utrditve naselij na vzpetinah pa pride vsekakor na koncu pozne bronaste dobe na prehodu v železno dobo, ko se pojavijo najprej 1 meter široki zemljeni okopi, zgrajeni s pomočjo lesenih opažev ali prepletov, zapolnjenih z nabito zemljo in po vsej verjetnosti navzven nadgrajeni še s palisadami kot npr. na Libni (sl. 5) in Magdalenski gori; lahko pa so bili samo preprosti zemljeni okopi s palisado.¹⁵

Z nastopom železne dobe v 8. stol. pr.n.š. pa pride do razvoja naselbin v podobi gradišč z obzidji oz. zemljenimi okopi. Poudariti je treba, da so bila železnodobna obzidja praviloma že v samem začetku zgrajena v največjem obsegu. Tako lahko na primeru nižinskega tipa dobro utrjenega gradišča v Stični, največjega na Slovenskem, predstavimo kar 2,3 km dolgo glavno obzidje, ki pa je imelo še dvojne notranjih prezidov. Vzdolž obzidja je potekal po notranjosti 2 m širok hodnik namenjen obrambi, za njim pa so že stale hiše.

Obzidje stiškega tipa, za katerega je kraški teren nudil obilo gradiva, je bilo zgrajeno v tehniki suhega zidu. V širini v povprečju 2,2 m so bili za zunanjo in za notranjo lice obzidja izbrani večji neobdelani kamni, notranjost pa je bila zapolnjena z manjšimi. Po uničenju obzidja so potem v začetku 6. stol. pr.n.š. obnovili in razširili obzidje na 3 do 3,5 m širine ter ga statično utrdili s pokončnimi bruni - oporniki, ki so bili vgrajeni v posebne reže lica obzidja (sl. 6). V Stični so bile pred obzidjem nasipane strme brežine iz zemlje in ilovice, ki so utrjevale njegove temelje in oteževale dostop. V 1. stol. pr.n.š., najmlajšem obdobju prazgodovinskih gradišč, so bila pobočja pred obzidjem tlakovana s kamni, z namenom preprečevanja hitrega dostopa. Stiški tip obrambnega zidu iz neobdelanih, a skrbno izbranih kamnov, in lesenimi oporniki je značilen za starejšo železno dobo Dolenjske in Posavja (750-300 pr.n.š.). Na kar nekaj gradiščih sede obzidje na starejši zemljeni nasip s palisado. Tako kot v Stični je bil tudi na drugih gradiščih tega območja vsaj dvakrat temeljito obnovljen oz. na novo zgrajen.

Z zatonom starejše železne dobe oz. halštatskega obdobja in prihodom keltskih Tavriskov okrog 300 pr.n.š., ki so naselili

predvsem rodovitne doline, so gradišča na tem območju opustela in ponovno zaživela v 1. stol. pr.n.š., ko se je pojavila nevarnost prihoda rimskih legij. Prebivalstvo se je vrnilo na gradišča in v podobni maniri, a mnogo bolj površno, ponovno z obzidji utrdilo vzpetine, kjer je pričakalo rimsko okupacijo na prehodu v 1. stol. n.š.¹⁶ V novi administrativni in gospodarski organizaciji rimske države so bila na prelomu tisočletja gradišča kot življenjski prostor povsem opuščena.

Slika 6: Stična, t.im. II. obzidje iz starejše železne dobe (po S. Gabrovec 1994, sl. 108; foto M. Guštin 1969).

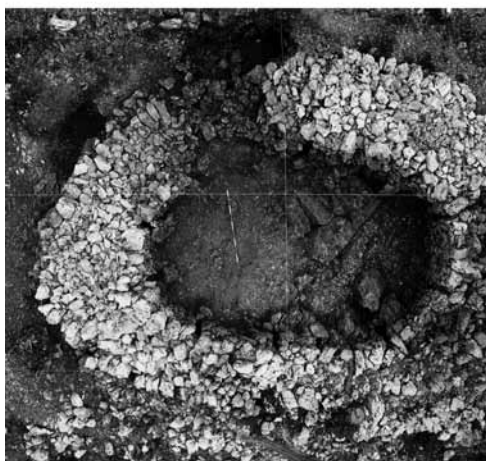
Figure 6: Stična, so-called II. Wall from the Early Iron Age (after S. Gabrovec 1994, sl. 108; photo M. Guštin 1969).

Slika 7: Vinji vrh nad Šmarjeta, izgradnja obzidja v tehniki suhega zidu – 1. stol. pr.n.š. (foto M. Guštin 1992).

Figure 7: Vinji vrh above Šmarjeta, construction of the wall in drywall technique – 1st century BC – (photo M. Guštin 1994).

Nekatera med njimi, posebno tista na odročnih krajih (npr. Rifnik, Ajdovski gradec pri Vranju, Kučar, Tonovcov grad, itd.), so bila v pozni antiki in še posebno v obdobju preseljevanja ljudstev ponovno poseljena. Obdana z močnimi obzidji iz klesanih kamnov vezanih z malto, z zidanimi starokrščanskimi cerkvami in drugimi zidanimi stavbami, osrednjimi cisternami ipd. dobijo drugačen značaj urbanih zatočišč, ki jih v stroki imenujemo višinske utrjene postojanke (Ciglencečki et al. 2010). Povsem drugačna je slika poznavanja gradnje obzidij in

notranjosti prazgodovinskih naselij na Krasu in Notranjskem, kjer sicer poznamo izredno veliko število gradišč in manjših obzidanih objektov. Le redka, in še ta samo delno, so bila predmet arheološke raziskave in le v nekaj primerih zaščitnih posegov smo dobili vpogled v majhen del kamnitega okopa ali pa notranjosti. Na Krasu in Notranjskem kjer je kamna v izobilju se kažejo obzidja kot ogromni kamniti nasipi (sl. 1: 1; 3: 1; 9). V sebi skrivajo urejena lica zunanjih in notranjih zidov zgrajenih iz večjih kamnov in skrbno zloženih v ravnovesju (sl. 1). Tudi tukaj je notranjost zapolnjena s kamnitim drobirjem. Obzidja so različne širine, mnoga, posebno tista širša, skrivajo v sebi dodatne zidove, ki so nastali s statičnim utrjevanjem ali popravilom obzidja na nestabilnem kamnitem pobočju.

Slika 8: Ostri vrh pri Štanjelu. 1 Tloris osrednjega dela kamnitega stolpa z označenimi legami lesenih opornikov. 2 Pogled na stolp ob koncu izkopavanja. Vidne so navpične reže za lesene opornike v notranjem in zunanjem obodu zidu (po Teržan, Turk 2006, sl. 5; 6).

Figure 8: Ostri vrh near Štanjel. 1 Layout of the central part of the stone tower with marked locations of the wooden supports. 2 View of the tower at completed excavations. Perpendicular slots for wooden supports are visible on the inner and outer wall fronts (after Teržan, Turk 2006, sl. 5; 6).

Na podlagi drobnega gradiva z gradišč lahko domnevamo, da so nekatera gradišča na Primorskem bila naseljena in morda tudi utrjena z obzidji (npr. gradišče Slivje) že v srednji bronasti dobi. Za številna gradišča okrog Škocjana pri Divači upravičeno domnevamo, da so cvetela zaradi pomembnega svetišča, ki se je v bližini Škocjanskih jam razvilo v pozni bronasti dobi.¹⁷ Na Ostrem vrhu se je na vrhu vzpetine kazala večja gomila, ki jo je skupaj s podobnimi zabeležil na svoji karti že C. Marchesetti. Arheološka sistematična izkopavanja so leta 1992 pokazala, da gre za objekt, ki po svoji velikosti in izgradnji sodi v vrsto

stražnih oz. opazovalnih stolpov (sl. 8; Teržan, Turk 2005; 2006). Pokazalo pa se je tudi, da moramo v deželi kamna ob skrbnem raziskovanju pričakovati kombinirano konstrukcijo kamna in lesa.

Stolp je bil zgrajen j v premeru 11 m z obodnim zidom širokim med 1,5 in 2,5 m ter ponekod ohranjenim skoraj do višine 2 m. Zunanje in notranje lica zidu je bilo iz lepo zloženih večjih kamnov, notranjost pa zapolnjena z drobnejšim kamenjem. Temeljite raziskave so pokazale na zunanjem obodu zidu 20 rež in na notranjem 12 rež za lesene opornike ter sredi stolpa še veliko jamo za osrednji nosilni steber. Maloštevilni keramični odlomki in absolutna datacija vzorcev oglja uvrščata stolp v razvito starejšo železno dobo 6. in 5. stol. pr.n.š.

Slika 9: Debeli griza pri Volčjem gradu, geodetsko snemanje pred letom 1970 (po Guštin 1974, sl. 1).

Figure 9: Debeli griza near Volčji grad, geodesic mapping prior to 1970 (after Guštin 1974, sl. 1).

Gradišča niso le palimpsesti prazgodovinske poselitve, so ostanki "klasične" slovenske panorame (sl. 1: 1; 2: 2; 3; 9). So eden največjih in najpomembnejših elementov sodobne kulturne krajine. Združujejo geografske značilnosti reliefa pokrajine, monumentalne gradbene podvige prazgodovinskih rodov pred nekaj tisoč leti, postavitev številnih romarskih cerkva v srednjem veku; nanje pa se med prebivalstvom veže tudi bogato ustno izročilo (Hrobat Virloget 2010).

Današnji čas gradiščem ni naklonjen. Opuščanje in zaraščanje nekoč obdelanih ali popasenih površin spreminja okope, obzidja ter notranjost naselbin v trnova groblja, skupaj s ponekod pretirano gradnjo pa se briše podoba, ki je bila še pred slabim stoletjem sestavni del slovenskega podeželja. Na srečo se v zadnjem času pojavljajo tudi pobude o prezentaciji gradišč in njihovem vključevanju v kulturno ponudbo kraja. In prav interdisciplinarni projekti, ki povezujejo lokalno skupnost in stroko, so verjetno najboljša pot k kvalitetni oživitvi teh markantnih spomenikov naše daljne preteklosti.¹⁸

Viri in literatura

- Bratina P. (2005): Tabor nad Zagorjem -, Šilentabor, zaščitna arheološka sondiranja na območju grajskega kompleksa *Acta Carsologica* 34/3, 691-767.
- Buršič-Matjašič, K., (2007): Gradine Istre. Povijest prije povijesti. – Povijest Istre. Knjiga VI. Pula.
- Burton R., (1877): Note sopra i castellieri o rovine preistoriche della penisola Istriana. *Capodistria 1877* (Trieste 1970).
- Carlo Marchesetti e i Castellieri 1903-2003. Trieste (2005).
- Ciglencečki S., Modrijan Z., Milavec T., (2011): Poznoantična utrjena naselbina Tonocov grad pri Kobaridu, Ljubljana.
- Črešnar M., (2007): Wooden house construction types in Bronze age and Early Iron Age in Slovenia. *Situla* 27, Ljubljana 2007, 321-339.
- Dular J., (1992): Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitve v osrednji Sloveniji. *Arh. vest.* 43, 37-52.
- Dular J., (1996): New results from the excavation of upland settlements in Slovenia. - *Die Osthallstattkultur*, Budapest 47-5.
- Dular J., (1999): Höhengsiedlungen in Zentralslowenien von der Kupfer – bis zur Eisenzeit. Bericht über ein Forschungsprojekt. *Prähistorische Zeitschrift* 74, 129-153.
- Dular J., (2008): Prazgodovinske lesne tehnike in njihova terminologija. *Annales* 18, 2008, 337-348.
- Dular J., Križ B., (2004): Železnodobno naselje na Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah. *Arh. vest.* 55, 207- 250.
- Dular, Tecco Hvala 2007. South-eastern Slovenia in the early Iron Age: settlement, economy, society = Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi : poselitve, gospodarstvo, družba. Ljubljana.
- Dular J., Križ B., Svolfjšak D., Tecco-Hvala S., (1991): Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini, *Arh. vest.* 42, 84-90.
- Dular J., Križ B., Svolfjšak D., Tecco-Hvala S., (1995): Prazgodovinska višinska naselja v Suhi krajini, *Arh. vest.* 46, 96-99.
- Flego S., Rupel L., (1993): Prazgodovinska gradišča tržaške pokrajine, Trst.
- Gabrovec S. (1974): Naselbinska izkopavanja v Stični. Metoda izkopavanj. *Varstvo spomenikov* 17-19/1, 26-28.
- Gabrovec S. (1977): Virsko mesto. *Zbornik občine Grosuplje* 9, 111-121.
- Gabrovec S., (1994): Stična I. Naselbinska izkopavanja. Ljubljana.
- Guštin M. (1976): Tipologija gradišč železne dobe v Sloveniji, *Materijali* 14, Prilep 1976, 135-144.
- Guštin M. (1977): Bericht über Ausgrabungen im Ringwall von Libna, *Marburger Stud. zur Vor- und Frühgesch.* 1, 139-148.
- Guštin M. (1978): Gradišča železne dobe v Sloveniji, *Arh. vest.* 29, 1978, 100-121.
- Guštin M., (1996): Eisenzeitliche Siedlungs- und Hausstrukturen im Südostalpengebiet. *Archaeologia Austriaca* 80, 215-220.
- Guštin M., (1999): Odsevi iz preteklosti. Razmišljanja o vsebinah in metodi. – *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem*. Ljubljana, 55-77.
- Guštin M., (2007): Argo, come una freccia scoccata in volo. – *Piceni ed Europa* (ed. Guštin M., Ettl P., Buora M. (eds.)). *Archaeologia di frontiera* 6, 7-17.
- Hrobat Virloget K., (2010): Ko Baba dvigne krilo: prostor in čas v folklori Krasa, Ljubljana.
- Križ B., Prazgodovinska gradišča v občini Novo mesto, Dolenjski zbornik, Novo mesto 1985, 19-31;
- Monagnari Kokelj E. (ed.), (2005) *Atti della giornata internazionale di studio su Carlo Marchesetti*. Trieste.
- Müllner, A. (1880): *Archäologische Excurse nach Süd-Steiermark und Krain. Mittheilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 6, XXI-XXVI.
- Novaković (2003): Osvajanje prostora: razvoj prostorske in krajinske arheologije. Ljubljana.
- Novaković P., Turk P., (1991): Kamen na kamen palača (izkopavanje gradišča na Krasu). *Arheo* 12, 57-64.
- Stacul G., Il castelliere C. Marchesetti presso Slivia, nel Carso Triestino. *Riv. sc. preist.* 27, 1972, 145 ss.
- Stančič Z., Gaffney V., (1991): Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji Hvara, Ljubljana.
- Svoljšak D., (1974): Raziskovanje prazgodovinske naselbine na mostu na Soči. *Goriški letnik* 1, 5-32.
- Svoljšak D., (1976): The prehistoric settlement at Most na Soči. *Arch. Jug.* 17, 1976, 13-20.
- Svoljšak D., (1980): Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči. *Situla* 20/21, 1980, 187-197.
- Šumi N., (1994): Naselbinska kultura na Slovenskem. *Urbana naselja*. Ljubljana, 10-15.
- Teržan B., Turk P., (2005): Iron Age Tower upon Ostri vrh. – G. Bandelli, E. Montagnari Kokelj (eds.), Carlo Marchesetti e i Castellieri 1903-2003. Trieste 339-352.
- Teržan B., Turk P., (2006): Kraški opazovalni in obrambni stolpi iz železne dobe, *Kras*, št. 77, 2006, 20-23.
- Urleb M., (1990): Grad pri Šmihelu pod Nanosom. *Arh. vest.* 41, 89-104 .
- Velušček A. (ur), (2011): *Spaha*, Ljubljana.

- 1 Pregled raziskav gradišč na Slovenskem in v Istri povzemamo po Guštin 1996 s pregledom starejše literature. Za nadaljne branje v vsi relevantno literaturo glej Šumi 1994; J. Dular 1999; Buršič-Matjašič 2007; Dular, Tecco Hvala 2007, 3-21.
- 2 Na prazgodovinskih gradiščih najdemo tudi druge zavetnike kot npr. sv. Mihaela, idr.. Pod toponimi Gradec, Groblje, Trnovo naletimo praviloma na rimske ostaline; v primerih, da pod njimi ležijo pozornimske ruševine zidane iz lomljenega kamna in vezane z malto, najdemo pri tamkajšnjih cerkvah med zavetniki npr. sv. Martina, sv. Lovrenca, sv. Jurija ali sv. Vida (Guštin 1999, 70, 71 z relevantno literaturo).
- 3 Pri tem velja omeniti izkopavanja znotraj gradišč J. Szombathya na Kučarju nad Podzemljem in Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah, J. Pečnika na Magdalenski gori, A., Müllnerja na Gradu pri Šmihelu in M. Hoernes na Kaštelirju pri Novi vasi v Istri, ki so bila sicer manjšega obsega, a so dala prve podatke o strukturi in funkciji objektov znotraj naselbin (Dular, 1992, 41; 1999, 133-136).
- 4 Glej tudi prevod v italijansko: R. Burton: Note sopra i castellieri o rovine preistoriche della penisola Istriana. *Capodistria 1877* (Trieste 1970).
- 5 Schmid je bil izredno dejaven saj je v tem obdobju raziskoval na Pošteli, na Kotnikovem gradišču v Turški vasi, na Rifniku pri Šentjurju, Vačah, Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah, na Kučarju pri Podzemlju, na Gradu v Šmihelu pri Hrenovcih, na Ulaki na Notranjskem, na Ajdovskem gradu pri Bohinjski Bistrici, na Dunaju pri Jereki in na Libni nad Krškim (Dular, 1999, Abb. 2).
- 6 Gabrovec 1974. Med njimi je treba omeniti npr. raziskave na Kaštelirju nad Kortami (Boltnin), na Gradu pri Šmihelu (Urleb 1990), etc..
- 7 Za tipologijo lege in položaja, oblike, sistema in konstrukcije obzidij ter vrste vhodov gradišč cfr. Guštin, 1976; 1977; 1978; Križ 1985, 19-31; Gabrovec 1994, 158 - 165; Dular, Tecco Hvala 2007, 70-122.
- 8 Pregled pri Flego, Rupel 1993; Monagnari Kokelj 1994; Carlo Marchesetti e i Castellieri 1903-2003, 2005).
- 9 Za objave pogledj Novaković, Turk, 1991; Bratina 2005; Turk 1996; Teržan, Turk 2005; 2006.
- 10 Stančič, Gaffney 1991; Novaković 2003.; Dular, Tecco Hvala 2007, 196 - 229.
- 11 Raziskave notranjosti v večjem obsegu poznamo z gradišč Poštela, Rifnik, Vače, Libna, Kučar, itd. (Guštin 1996; Črešnar 2007; Dular 2008).
- 12 Na kamnitem temelju iz dveh vrst kamna je bila postavljena dvocelična brunarica, znotraj ometana z glino, ki je nosila vrezan okras. Proti pobočju je bil sezidan visok drenažni zidec iz ene vrste zloženega kamna, pred vhodom v stavbo pa so bile velike kamnite plošče praga. Razdeljena je bila v večji prostor z ognjiščem in manjši, ki je služil za shrambo. Za strukturo naselbine na Mostu na Soči je pomembno tako zgoraj opisana samostojna hiša, kot eno do tri-celične vrstne hiše, ki jih smemo tolmačiti kot trgovsko ali obrtno ulico (Svoljšak 1974; 1976; 1980).
- 13 Dular et al. 1991; 1995; Dular 1996; 1999; Velušček 2011.
- 14 Dular 1999, 150. Lahko je bila okrog naselij postavljena palisada iz brun, ki pa je zaradi erozije roba naselbine ali humusne plasti arheološke raziskave do sedaj niso dokumentirale.
- 15 Libna, glavni okop, Cvinger pri Dolenjskih Toplicah, najstarejša utrdbena faza (Guštin 1977; Dular, Križ 2004, 217- 221, 230).
- 16 Npr. Poštela, Vače, Korita-Cvinger, Šmarjeta-Vinji Vrh, Libna, itd. (Dular 1999, Abb. 141).
- 17 Za poseben kulni status tega tektonsko izjemnega območja govori bogastvo votivnih predmetov in izjemni pokopi varuhov svetišča s priloženim orožjem (Guštin 2007, 8-10).
- 18 Za pregled rokopisa se iskreno zahvaljujem Andreju Preložniku in Petru Turku, za lektoriranje in prevod v angleščino pa Vesni Pintarič Kocjan.